

TUR412 RUMELİ VE KERKÜK AĞIZLARI

(1. HAFTA)

Irak'ta Türkmen, Musul Türkleri ya da Kerkük Türkleri adlarıyla bilinen ve Kuzey Irak'ta Musul yahut el-Cezire denilen bölgede ve kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanan bir şerit üzerinde Musul, Kerkük, Erbil, Diyâlâ ve Süleymaniye şehirleriyle bunların mücavir alanlarında yoğunlaşmış bulunan Türkler, 1990 yılı tahminlerine göre yaklaşık 2.130.000 kişilik nüfuslarıyla halkın %12'sini ve ikinci büyük azınlık grubunu oluşturmaktadırlar. Ayrıca başkent Bağdat'ta da Karakol, Âzamiye ve Râgibe Hatun semtlerinde yerleşmiş yaklaşık 300.000 kişilik bir Türk nüfusu mevcuttur.¹

Yüzyıllar boyunca, Irak'ta yaşayan Türkmenler, Irak halkının bölünmez bir parçası olarak, bu yurdun toprağı üstünde diğer kardeş halklarla birlikte varlıklarını sürdürmüşlerdir. Türkmenler, bu yurdun bütünlüğünü ve Irak halkının birliğini korumak için her türlü fedakârlıktan çekinmemişler, yüzyıllar boyu ülkenin savunulması, kalkınması ve gelişmesi için çaba göstermişlerdir. Kültür ve medeniyet alanında çeşitli kurumlar meydana getirmiş olan Irak Türkleri, günümüzde ülkenin gurur duyduğu ortak bir tarihî mirasın buluşmasını sağlamış; bilim, kültür ve güzel sanatlardan oluşan zengin bir mirasın yaratıcıları olmuşlardır. Bunların yanı sıra Türkmen toplumu, edebiyat ve kültür alanında Fuzulî, Ruhî, Ahdî, Nevres-i Kadim gibi şahsiyetler yetiştirmiştir.

Ancak geçmişte, Irak Türkmenlerinin dili, tarihi, edebiyatı üzerinde gereğı gibi durulamamış, 1970 yılından sonra gelişen şartlar doğrultusunda bu eksiklik son zamanlarda giderilmeye çalışılmış, makaleler, kitaplar yayımlanmıştır. Bu konu ile ilgili yayınların pek çoğı, bir makalede ele alınarak Türk dünyasına tanıtılmış ve genel bibliyografyaya yer verilmiştir.² Ayrıca, Irak Türkmen dili ve kültürü üzerine yapılan çalışmalar da bir yandan devam etmektedir.³ Yine bu konuda, Türk Dil Kurumunun süreli yayınlarından biri olan *Türk Dili* dergisinin Mart 2003 sayısı "Irak Türkmen Kültürü Dosyası"na ayrılmıştır.

¹ *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Irak (Irak Türkleri), C. 19, İstanbul 1999, s. 99.

² Halil İbrahim Usta, "Irak'taki Türklerin Türkçe Yayınları Üzerine", *Türk Dili*, 615 (Mart 2003), s. 298-311.

³ Hamza Zülfikar, "Çağdaş Irak Türkmen Şiiri ve Şairleri", *Türk Dili* (Türk Şiiri Özel Sayısı-V), 531 (Mart 1996), s. 727.-773.; Hamza Zülfikar, "Irak Türkmen Türkçesi ve Sorunları", *Türk Dili*, 615 (Mart 2003), s. 227-238.; Ziyat Akkoyunlu, "Irak Türkleri

Kültür, doğal olarak dil ile gelişmekte, dil ile canlılığını sürdürmektedir. Çünkü dil uygarlığın temeli, halkın aynası ve insanın varlığıdır. Bir dilin kurallarını yazmak, özelliklerini araştırmak, ağızları arasındaki farklılıkları belirtmek, kelime hazinesini tespit etmek ve bunları yayın olarak ortaya koyabilmek, dil alanında çalışan bilim adamlarının, araştırmacıların üzerine düşen hem meslekî hem de millî bir görevdir.

Irak Türkleri, sahip oldukları zengin edebiyatlarıyla ilgili geçmişten günümüze, eserler kaleme almışlar⁴, ancak Irak Türkmen dilinin tüm özelliklerini yansıtabilen, ağızlarını kapsayan dil bilgisi kitabı yazamamışlar ve söz varlığını toplayan sözlükler hazırlayamamışlardır. Bu tür çalışmalar, son dönemlerde ortaya konulmaya başlanmış ve Türk dünyasına kazandırılmıştır.

Bu yayınlardan biri de, sözlük denemesi mahiyetinde olan ve bu alanda önemli bir boşluğu dolduran Habib Hürmüzlü'nün *Kerkük Türkçesi Sözlüğü* adlı değerli çalışmasıdır. Kitap, İzzettin Kerkük Kültür ve Araştırma Vakfı (Kerkük Vakfı) yayınları arasında çıkmıştır. Irak Türklerine ait edebiyat, şiir, folklor ve benzer dallarda, gerek Arap alfabesi gerekse Lâtin alfabesiyle araştırma ve derleme olarak kaleme alınmış pek çok kitap yayımlanmasına karşın, birkaç çalışma hariç⁵, Irak Türk ağzını içeren ve özellikle değişik yörelerdeki halk dilinde kullanılan söz varlığını ortaya koyacak sözlük hacminde bir çalışmanın olmadığını gören yazar, elimizdeki kitapla bu eksikliği gidermeye çalışmıştır.

Habib Hürmüzlü, *Kerkük Türkçesi Sözlüğü* adlı çalışmasının "Giriş" bölümünde, Irak Türklerinin yaşadıkları bölgeyi Türk yurdu hâline getirmesi süreci hakkında kısaca bilgi verdikten sonra, Türk yerleşim yerlerini şu ifadelerle tespit etmektedir: "Günümüzde Irak Türklerinin yerleşme sahası, Musul vilâyetine bağlı olan ve Irak'ın kuzey batısında yer alan

---

Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 3, Ankara 1992, Suphi Saatçi, *Kerkük'ten Derlenen Olay Türküleri*, Anadolu Sanat yayınları, İstanbul 1993, 83 s.

⁴ Atâ Terzibaşı, *Kerkük Eskiler Sözü*, Türkmen Kardeşlik Ocağı Yayınları, Bağdat 1962; Atâ Terzibaşı, *Kerkük Hoyratları ve Mânileri*, Bağdat 1970; Atâ Terzibaşı, *Arzı-Kamber Matalı (Kerkük Ağzı)*, İstanbul 1971; Suphi Saatçi, *Kerkük Güldestesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997 adlı eserler bunlardan birkaçıdır.

⁵ Hüseyin Şahbaz, *Kerkük Ağzı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doktora Tezi, 471 s., İstanbul 1979; Hıdır Çoban, *Irak Türkmen Ağızları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doktora Tezi, 594 s., İstanbul 1979; Hidayet Kemal Bayatlı, *Halk Şiirinde Irak Türkmen Ağzı-Dil İncelemesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doktora Tezi, 360 s., İstanbul 1979; Abdullatif Benderoğlu, *Irak Türkmen Dili - Dil Bilgisi ve Karşılaştırma*, Kültür ve Tanıtma Bakanlığı Yayınları, Bağdat 1989, Hidayet Kemal Bayatlı, *Irak Türkçesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996. Ayrıca son yıllarda Prof. Dr. Hamza Zülfikar yönetiminde Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde, *Yurt* gazetesinin taranması ile yapılmış pek çok lisans tezini de burada zikretmek gerekir.

Tellafer ilçesi ve bu ilçeye bağlı otuzdan fazla köyden başlayarak, güneydoğuda bulunan Bedre'ye kadar uzanan bir hat üzerinde yer almaktadır. Bu Türk bölgesinin içine, başta Kerkük ve Erbil vilâyetleri olmak üzere, Kifri, Tuzhurmatı, Altunköprü, Tavuğ, Hanekin, Karatepe, Kızlarbat gibi pek çok şehir, kasaba ve köy girmektedir". Yazar daha sonra, Irak Türklerinin konuştuğu ağzın Türkçenin Azerî sahası içine girdiğini belirtmiş ve Irak Türk dili hakkında şu genel bilgilere yer vermiştir: "Irak Türkleri ağzı genel olarak bir bütünlük arz eder. Buna rağmen, şehir, kasaba, köy hatta mahalleler arasında bazı ağız farklılıklarının da olduğunu söylemek gerekir. Bu farklılık, ayrı ayrı dönemlerde bölgeye göç edip yerleşen çeşitli boyların arasında olan ağız farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Kerkük ağzının, Irak'taki Türk bölgelerinde konuşulan ağzların hepsini ifade ettiğini kabul etmek doğru değildir. Ancak Irak Türkleri ağzına bir bütün olarak bakıldığında, bu topluluğun kendine özgü bir ağızla konuştuğu görülmektedir. Bu ağız, coğrafi ve politik şartların etkisiyle, Arapça ve Farsça sözcüklerin bir hayli fazla görünmesiyle birlikte, daha önce belirttiğimiz gibi esas olarak Batı Türkçesinin doğu sahası içinde yer alan Azerî Türkçesine dayanmaktadır. Bu ağızda, kelime hazinesi bakımından komşu dillerin etkileri bir yana bırakılacak olursa, hem Azerî hem de Türkiye Türkçesine büyük derecede yakınlık vardır. Ancak Irak Türklerinin ağzının Türkiye Türkçesine oranla Azerî Türkçesine daha yakın olduğu da bilinen bir gerçektir.

Irak Türklerinin konuşma dili ve kullandıkları alfabe itibarıyla Türkiye sınırları dışında kalan Türk topluluklarının Türkçelerine göre değişik özellikler içerir. Bu özellikler, sadece konuşma dili değil, yazı dilinde de kendini gösterir. Örneğin, Azerbaycan toplumunun hem konuşmada hem de resmî yazı dilinde Azerî Türkçesini kullandığı görülür. Oysaki, Irak Türkleri konuşma dilinde Azerî Türkçesinin hemen hemen aynısını kullanmakla birlikte, yazı dilinde, folklor konulu metinler hariç, Türkiye Türkçesini kullanmaktadırlar. Bu durum, 1958 yılından sonra daha da belirgin bir şekilde kendini göstermiştir. Yazı ve basında Osmanlı alfabesine sadık kalınmakla birlikte, zamanla Osmanlı edası ve yabancı sözcüklerden arınarak Türkiye Türkçesinin tamamıyla kullanıldığı görülür". Habib Hürmüzlü, çalışmasının bu bölümünü, Irak Türklerinin kullandığı alfabe ile dilin yazıda ve basındaki gelişme seyrine değinmiş, daha sonra *Kerkük Türkçesi Sözlüğü*'nün hangi şartlar altında hazırlandığını ve sözlüğün hangi esaslar çerçevesinde meydana geldiğini dile getirerek bitirmiştir.

Yine Kerkük Türkçesi hakkında Nurettin Demir ve Emine Yılmaz'ın yayımladığı *Türk Dili El Kitabı* adlı çalışmada şu bilgilere yer verilmektedir: "Irak Türkleri, 1927 yılında bağımsızlığını kazanan Irak'ta, Suriye sınırı yakınlarındaki Telafer şehrinden Bağdat ve Bağdat'ın güneydoğusunda Bedre bölgesine uzanan bir şerit içinde, başta Kerkük şehri olmak üzere Musul, Erbil, Altunköprü, Tuz-Hurmatu, Teze-Hurmatu, Dakuk, Hanekin, Kifri, Mendeli vb. bölgelerde, kuzeydoğu ve merkezde dağınık olarak yaşamaktadır. Bu şeridin kuzeyinde Türkiye, batısında Dicle nehri, doğusunda ise İran sınırı yer alır. Irak Türkmen kuşağı, Arap ve Kürt toplulukları arasında sınır teşkil etmektedir. Kerkük Türkleri, Çin'den Türkiye'ye uzanan Oğuz kuşağının uzantısıdır. *Kerkük Türkleri ve Kerkük Türkçesi* deyimleri, geniş anlamıyla, bir şehir adı olmanın ötesinde Irak Türklüğünün ve Irak Türkçesinin tamamını ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Kerkük Türklerinin nüfusu konusunda kesin ve tutarlı bilgi yoktur; 400 bin ile birkaç milyon arasında değişen sayılar verilmektedir.

Kerkük Türkleri 1970'li yıllardan bu yana, Balkanlarda olduğu gibi, yazı dili olarak Türkiye Türkçesini benimsemişlerdir; konuşma diline ise Kerkük ve Tuz-Hurmatu lehçesi adı verilir. Örneğin, edebî dilde mastar eki *-mAK* ile, Kerkük-Tuz lehçesinde ise *-mag* ile gösterilir. Irak Türkçesi bölgelere, şehirlere hatta aynı şehir içinde mahallelere göre farklılıklar gösterebilir. Doğal olarak bir sözcüğün farklı biçimlerini bir arada görmek mümkündür. Örneğin *ēkiz'in* yanı sıra iki hatta *ikki* biçimleri bir arada görülebilir.

Kerkük ağız ve diğer ağızlar günlük dilde; edebiyat ürünlerinde, özellikle hoyrat ve maniler ile diğer sözlü edebiyat ürünlerinde kullanılmaktadır. Irak Türk ağızları Azeri Türkçesinin bir uzantısı olarak değerlendirilmelidir. Resmî kaynaklarca kullanılan Türkmen (Türkman) ve Türkmençe terimlerine rağmen, Irak ağızları Azeri Türkçesinin doğal bir uzantısı olarak, Azeri hilalinin güneybatı bölümünü teşkil eder. Bölgede konuşulan varyantlar için genel olarak Irak Türkçesi, Irak Türkmen Türkçesi, Irak Azericesi, Türk nüfusun bu şehirde yoğunlaşması sebebiyle Kerkük Türkçesi vb. terimler kullanılmaktadır. Bunlardan Türkmençe terimi dilbilimsel olarak bölgenin Azeri sahası oluşu gerçeğiyle çelişir.

Kerkük ağızları, Doğu ve Güneydoğu ağızları ile Azerice arasında isoglos niteliği taşıyan tipik bir Azeri ağızdır. Irak Türkçesini çok genel çizgileriyle ikinci kişi iyelik ve kişi eki *η*'den gelişen *v ağızı* ve *y ağızı* olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. *y ağızı* Kerkük, Erbil, Hanekin,

Dakuk, Mendeli; *y ağzı* Kifri, Telafer, Altunköprü, Tuz-Hurmatu, Teze-Hurmatu vb. şehirlerde konuşulur. *ŋ > v* gelişimi Afganistan Afşar ağzından Urfa ağzına değin yaygın bir ses gelişmesidir.

Türk dil ve lehçelerinin en önemli ses özelliklerinden olan önlük -artlık uyumu Kerkük Türkçesinde de vardır, ancak tam değildir. Uyuma girmeyen ekler arasında mastar eki, *-lig, -cı* vb. ekler sıralanabilir. Kerkük ağzında dudak uyumu da tam değildir: *yoğsul* “yoksul, MK *okı* > *ohı* “okumak”, MK *kuyug* > *kuyı* “kuyu”, MK *kurug* > *kurı* “kuru”, *torçı* “avcı”, *yolçı* “yolcu”, *susız* “susuz”, MK *kapug* > *kapı* “kapı, MK *açuk* > *açuh* “açık” vb. uyum dışı çok sayıda söz, çoğu zaman ikili şekiller vardır.

Kerkük Türkçesi söz varlığı bakımından da tipik bir Azeri diyalektidir, ancak Anadolu ağızlarının da etkisinde kalmıştır. *bala, çocuk, uşag* sözlerinin bir arada kullanılması Kerkük Türkçesinin köprü işlevinin de bir göstergesidir.

Azeri Türkçesi söz varlığının karakteristik soru sözcükleri hemen hemen aynı formlarıyla Kerkük (Irak) Türkçesinde kullanılır: *hansı* “hangisi”, *hara* “nereye”, *haradan* “nereden”, *neççe* (~niçe) kaç”, *nece* (~nice) ‘nasıl”. Yine Azeri Türkçesi söz varlığına özgü şu örnek sözcükler Kerkük Türkçesinin söz varlığı içinde de yer alır: *kışi* ‘koca', *kimin* “gibi, *ahtar-* “aramak, araştırmak”, *apar-* “götürmek, *nene* “anne”, *tapşur-* “ısmarlamak; yerine getirmek, *döz-* “dayanmak, tahammül etmek”, *ley ley* “ninni” vb (2006: 122-123).